
РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.1>

ПРАВО НА ЗАХИСТ: РЕГЛАМЕНТАЦІЯ, ПРОГАЛИНИ, ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Бабіков О.П.,
*доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та процесу,
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
керуючий партнер АО «DEFENSORES»
ORCID: 0000-0003-4003-5198*

Бабіков О.П. Право на захист: регламентація, прогалини, зарубіжний досвід.

Автор статті досліджує проблеми забезпечення права особи на захист під час досудового розслідування, адже право на захист є ключовим елементом справедливості кримінального процесу. Проаналізовано забезпечення можливості обвинуваченого (підозрюваного) ефективно захищати себе від обвинувачення із залученням захисника (адвоката), що являється необхідною умовою для гарантії справедливого правосуддя і дотримання прав особи. Досліджуються норми вітчизняного та міжнародного права, які покликані забезпечити право будь-якої особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, на захист. Розглядається роль захисника під час захисту особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та отримання такої допомоги на безоплатній основі. Досліджено практику ЄСПЛ, яка переконливо свідчить, що «підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинилася особа, починають суттєво погіршувати її становище. В статті розглядаються численні аспекти права особи на захист, механізми його забезпечення. Принципу раннього доступу до правової допомоги, у тому числі право на захист під час першого допиту. Вивчається та аналізується передовий зарубіжний досвід, який демонструє пріоритет верховенства права під час реалізації права на захист. Також досліджено основні порушення, які стосуються участі захисника у кримінальному провадженні. Разом з тим, приведено приклади нехтування своїми обов'язками правоохоронними органами (стороною обвинувачення) та їх пасивність, щодо дотримання процедури рівності сторін у судовому процесі.

Участь захисника у кримінальному провадженні дозволяє забезпечити обвинуваченому конфіденційність та дотримання його права на невинуватість, уникнути тиску з боку правоохоронних органів, а також попередити зловживання слідчих, прокурорів і навіть суду. Захисник є гарантією захисту особи та справедливого правосуддя.

Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

Ключові слова: право на захист, засади кримінального провадження, підозрюваний, обвинувачений, захисник (адвокат), суд, міжнародний досвід.

Babikov O.P. The right to protection: regulation, gaps, foreign experience.

The author of the article examines the problems of ensuring the right of a person to defense during pre-trial investigation, since the right to defense is a key element of the fairness of the criminal process. The article analyzes the provision of the accused (suspect) with the opportunity to effectively defend himself against the accusation with the involvement of a defense lawyer (advocate), which is a necessary condition for guaranteeing fair justice and respecting the rights of the person. The article examines the norms of domestic and international law designed to ensure the right of any person suspected of committing a criminal offense to defense. The role of a defense lawyer in defending a person suspected of committing a criminal offense and receiving such assistance free of charge is

examined. The practice of the ECHR is studied, which convincingly demonstrates that "suspects in criminal proceedings have the right to access legal assistance no later than from the moment of arrest or detention or from the moment when the circumstances in which the person finds himself begin to significantly worsen his situation. The article examines numerous aspects of the right of a person to defense, mechanisms for its provision. the principle of early access to legal aid, including the right to defense during the first interrogation. The best foreign experience is studied and analyzed, which demonstrates the priority of the rule of law during the exercise of the right to defense. The main violations related to the participation of a defense lawyer in criminal proceedings are also investigated. At the same time, examples of neglect of their duties by law enforcement agencies (the prosecution) and their passivity regarding compliance with the procedure of equality of parties in the trial are given.

The participation of a defense lawyer in criminal proceedings allows the accused to ensure confidentiality and observance of his right to innocence, avoid pressure from law enforcement agencies, and also prevent abuse by investigators, prosecutors and even the court. The defense lawyer is a guarantee of personal protection and fair justice.

Everyone accused of committing a criminal offense is presumed innocent until his guilt is proven in accordance with the law.

Key words: right to defense, principles of criminal proceedings, suspect, accused, defense attorney (lawyer), court, international experience.

Участь захисника у кримінальному провадженні є головним завданням зі зменшення можливих маніпуляцій і зловживань з боку сторони обвинувачення, і навіть суду. Захисник (адвокат) повинен знати та розуміти, яким чином діяти, може оприлюднити та довести до відома суду або навіть організацій, до функцій яких входить захист прав громадян, інформацію про факт застосування недозволених методів слідства, оскаржити до суду законність затримання чи безпідставність пред'явленої підозри, а також рішення, дії та бездіяльність сторони обвинувачення, подбати про належну фіксацію доказів. Однією з основних гарантій захисту особи на початковому етапі досудового слідства є закріплене у законі право на конфіденційне побачення із захисником до першого отримання від неї інформації у будь-якій формі. Якщо працівник поліції, слідчий, прокурор порушили цю вимогу і за наявності заяви про необхідність побачення із захисником опитали чи допитали особу без участі захисника, то у процесі судового розгляду будь-яка інформація, здобута у такий спосіб, повинна визнаватися судом недопустимим доказом.

Відповідно до п. 3 «с» ст. 6 ЄКПЛ – захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. Обвинувачений має право на правову «практичну й ефективну», а не «теоретичну й ілюзорну» допомогу.

Згідно з п. 262 рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 року у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»: «право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником..., є однією з основних ознак справедливого судового розгляду».

Також, п. 89 рішення ЄСПЛ від 13 лютого 2001 року у справі «Кромбах проти Франції»: «хоча право кожної особи, обвинувачуваної у вчиненні кримінального правопорушення, на ефективний захист адвокатом не є абсолютним, воно становить одну з головних підвалін справедливого судового розгляду».

Якщо у обвинуваченого немає достатніх коштів для оплати такої допомоги, він має право на безоплатну правничу допомогу, якщо цього вимагають інтереси правосуддя.

Для «інтересів правосуддя» доцільно враховувати серйозність справи та її значення для обвинуваченого, а також відносну складність фактичних обставин і відповідного законодавства, тяжкість правопорушення та суворість передбаченого покарання.

В розглядуваному аспекті порушеного питання, важливо забезпечити належний захист особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, щоб була зацікавлена насамперед, держава в особі уповноважених органів, в першу чергу самим законодавцем та правоохоронними органами.

Постановка проблеми. Однією з головних засад кримінального провадження виступає положення, яким гарантується «забезпечення права на захист», яке визначено п. 13 ст. 7 КПК України.

Право на захист є основоположним елементом справедливого кримінального процесу. Це право закріплене та забезпечене як на міжнародному, так і на національних рівні. Воно забезпечує можливість обвинуваченого або підозрюваного ефективно захищати себе від обвинувачення, що є необхідною умовою для забезпечення правосуддя і прав людини.

Сторона обвинувачення та суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

У випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави.

Участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого, представника третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, третьої особи, щодо майна якого вирішується питання про арешт [1].

Аналіз основних положень КПК України, ЄКПЛ, практики застосування Конвенції переконливо свідчить, що право на захист є та залишається основоположним, достатньо уніфікованим, детально зафіксованим в згаданих нормативних актах, водночас періодично виникають конфлікти (прогалини) між нормами вітчизняного та міжнародного права, які покликані забезпечити наявність та ефективну дію вказаних норм.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням окремих питань приділяли увагу такі вчені, як О.Р. Балалацька, Ю.М. Грошевий, В.Г. Дрозд, О.В. Дудко, В.В. Єрохін, Т.В. Волошанівська, О.В. Сачко, В.М. Тертишник, В.Г. Уваров, Т.І. Фулей, О.О. Юхно, Ю.П. Янович та інші.

Разом з тим, згадані правознавці не приділяли достатньої уваги нещодавнім внесеним змінам до кримінального процесуального законодавства, через які розглядуване питання потребує нових поглядів, в тому числі із застосуванням прецедентної практики ЄСПЛ.

Метою статті є дослідження питання забезпечення права на захист у кримінальному провадженні під час досудового розслідування з використанням напрацювань практики ЄСПЛ, виокремлення типових проблемних питань та надання пропозицій щодо покращення ефективності діяльності у даному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати й подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правничою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України (стаття 20).

Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правничу допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Ніхто не має права здійснювати будь-який вплив на особу у виборі нею захисника, форм та методів здійснення захисту своїх прав. Також мова не може йти і про пропозицію з боку сторони обвинувачення щодо кандидата в захисники. Законом передбачено, що у досудовому провадженні кримінальної справи, як захисник, допускається лише адвокат. Випадки надання безоплатної правничої допомоги передбачені положеннями Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [2].

Наданням правничої допомоги на професійному рівні займаються адвокати, діяльність яких регламентується Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3].

Виключно адвокат, як визначено ст. 131-2 Конституцією України, може здійснювати захист від кримінального обвинувачення [4].

Право особи на захист розпочинається з моменту відкриття кримінального провадження. Це безпосередньо пов'язано із часом внесення відомостей до ЄРДР або повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення та набуття нею статусу підозрюваного. Таким чином, лише особа, яка набуває статусу підозрюваного, має можливість реалізувати своє право на захист. Показовою в розглядуваному аспекті є європейська практика по реалізації цього права. В Європі першочергова увага приділяється принципу раннього доступу до правової допомоги, у тому числі право на захист під час першого допиту. Аналіз практики ЄСПЛ переконливо доводить, «підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинилася особа, починають суттєво погіршувати її становище» [5, с. 8–14.]. У рішенні ЄСПЛ у справі «Бруско проти Франції» визначено, що право на юридичну допомогу включає в себе присутність адвоката на будь-яких допитах [6]. О.Р. Балалацька, в контексті розглядуваного нами питання, у своїх ґрунтовних дослідженнях слушно пропонує доповнити ст. 20 КПК України п. 5 наступного змісту: «Право на захист надається особі з моменту повідомлення про підозру, затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, перевірки причетності до вчинення кримінального правопорушення та застосування інших заходів процесуального примусу, передбачених законом» [5,

с. 8–14]. Внесення подібних змін до КПК надасть можливість будь-якій особі, яка потрапила до «кола інтересів» правоохоронців, розраховувати не лише на існування законодавчо закріпленої правової гарантії забезпечення її права на захист, але й на її безпосередню реалізацію.

Таким чином, серед основних порушень, що стосуються участі захисника у кримінальному провадженні, доцільно виокремити: незабезпечення обов'язкової участі захисника в передбачених законодавством випадках; обмеження права на вільний вибір захисника; перешкоди щодо реалізації процесуальних прав, які пов'язані з отриманням безоплатної правової допомоги [7, с. 142–149]. Так, наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі «ТалатТунч проти Туреччини» від 27.03.2007 № 32432/96 наголошено, що перешкоди, які мали місце при дотриманні прав на захист, можна було подолати, якби національні органи, розуміючи фінансові труднощі заявника, надали йому інформацію про можливість вимагати для себе безкоштовного адвоката за призначенням. Разом з тим, органи влади виявили пасивність, тим самим нехтуючи своїм обов'язком забезпечити рівність сторін у судовому процесі [8, с. 19–20]. Тобто, в цьому випадку, сторона обвинувачення здійснила зловживання зі свого боку і проявила недобросовісність, замість забезпечення рівності сторін у судовому процесі.

Забезпечення права на захист врегульоване певним чином Основним законом України, де визначено: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.» (ст. 62 Конституції України) [4].

Забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому права на захист згідно зі статтею 129 Конституції України є основною засадою судочинства, а відповідно до статті 7 Кримінального процесуального кодексу України, віднесено до загальних засад кримінального провадження.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо:

- 1) участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника;
- 2) підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно;
- 3) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його.

У контексті дотримання вимог ст. 6 Конвенції [9] та практики ЄСПЛ, зокрема правові позиції, наведені цим міжнародним судовим органом у рішенні від 20 грудня 2011 року у справі «Максименко проти України». У п. 25 цього рішення ЄСПЛ зазначив, що «забезпечення обвинуваченому у вчиненні злочину безоплатної юридичної допомоги, що є однією з вищезазначених гарантій, здійснюється за двох умов: якщо така особа не має достатньо коштів для оплати юридичної допомоги та якщо інтереси правосуддя вимагають, щоб цій особі була надана така допомога (серед інших прикладів – п. 39 рішення від 25 вересня 1992 року у справі «Фам Хоанг проти Франції»).

Так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»: безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг, визначені у пунктах 1–3 ч. 2 ст. 13: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складення документів процесуального характеру [2].

Відповідно до пунктів 3–7 ч. 1 ст. 14 цього Закону право на безоплатну вторинну правову допомогу згідно з цим Законом та іншими законами України мають такі категорії осіб: 1) особи, до яких застосовано адміністративне затримання (правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13); 2) особи, до яких застосовано адміністративний арешт (правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13); 3) особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими (правові послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13); 4) особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою (правові послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13); 5) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень КПК захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі (всі види правових послуг, передбачені у ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу») [2].

Таким чином, реалізація права підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на правову допомогу за призначенням гарантована в межах Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

Захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги.

Участь захисника у кримінальному провадженні є головним фактором зменшення можливих маніпуляцій і зловживань слідчих, прокурорів і навіть суду. Захисник знає, як правильно діяти, може оприлюднити інформацію про факт застосування недозволених методів слідства, оскаржувати до суду законність затримання чи безпідставність висунутої підозри, оскаржити відповідні рішення, дії і бездіяльність, подбати про належну фіксацію доказів. Гарантією захисту особи є закріплене у законі право на конфіденційне побачення із захисником до першого отримання від неї інформації у будь-якій формі. Тим більше, що в разі прояву пасивності під час здійснення своєї діяльності адвокатом на досудовому слідстві, суд вже під час судового слідства може звузити коло маневрів та способів захисту.

Щодо окремих аспектів забезпечення права на захист, то наприклад, можна дослідити можливість використання «третьої мови» у кримінальному судочинстві. Статтею 29, п. 18 ч. 3 статті 42 КПК України передбачено право підозрюваного користуватися рідною, чи іншою мовою, якою він володіє під час проведення слідчих та інших процесуальних дій. Це право відноситься до конвенційних, оскільки п. «е» Європейської конвенції прямо передбачено, що підозрюваний/обвинувачений мають право «якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, - одержувати безоплатну допомогу перекладача». Поряд з цим, особливо у випадках коли такий учасник кримінального процесу володіє рідкою мовою, сторона обвинувачення, суд, намагаються забезпечити участь перекладача з «третьої мови», - мови, якою хоч певною мірою така особа володіє (російською, англійською тощо). Це є засобом подолання «мовної перешкоди», проте можливість підозрюваного/обвинуваченого розуміти значення такого перекладу, особливо з урахуванням юридичної термінології, виглядає сумнівною. Певною мірою «крапку» в такій суперечці поставив ЄСПЛ у рішенні «Везгірда проти Словенії» [10]. Ключові тези: (22) Усний та письмовий переклад відповідно до цієї Директиви повинен бути забезпечений рідною мовою підозрюваного або обвинуваченого або іншою мовою, якою вони володіють або яку розуміють достатньо, щоб повністю реалізувати своє право на захист та забезпечити справедливості провадження. 83. Суд декілька разів наголошував на тому, що під час встановлення потреби обвинуваченого у перекладі, питання його лінгвістичних навичок є основним (див, серед інших джерел, справу *Hermi*, яка цитувалася вище, §71). Тому, слід додати, що сам факт базового володіння обвинуваченим мовою провадження або, як у його випадку, третьою мовою, на яку здійснювався переклад, не означає, що особа може отримати користь від перекладу на мову, яку вона розуміє досить добре, але не достатньо для того, щоб у повному обсязі реалізувати своє право на захист. Це впливає з вимоги про повідомлення обвинуваченого про те, у чому його звинувачують, мовою «яку він розуміє» та з вимоги про надання допомоги з перекладом в обсязі, який би дозволив обвинуваченому слідувати за ходом справи проти нього та захищатися (див. §79 вище). По-друге, під час слухання заявник робив досить загальні заяви, можливо, російською мовою (див. §§26, 27 та 29 вище), що не може вважатися достатнім доказом його здатності ефективно захищатися цією мовою. 97. Отже, незважаючи на уявну здатність заявника говорити та розуміти російську мову, факт, який він не заперечував (див. параграф 67 вище), Суд не вважає належно встановленим достатнє володіння заявником цією мовою для забезпечення справедливого розгляду.

Тим не менш, як показує практика застосування норм, які покликані забезпечити право на захист, сторона обвинувачення, неправильно трактуючи завдання, поставлені перед нею кримінально-процесуальним законом в аспекті здійснення правосуддя, часто намагається «опустити» певні, на її думку, формальності й досягти мети будь-якою ціною, навіть попри те, що кожним рішенням правоохоронців вирішується доля людини.

Висновки. Отже, з одного боку можна переконливо стверджувати, що сьогодні існують інструменти, які покликані забезпечити весь спектр захисту особи на досудовому та судовому слідстві. Практика ЄСПЛ переконливо демонструє, що по-перше, для забезпечення права на захист необхідно, щоб був забезпечений ранній доступ адвоката (захисника), тобто його присутність на будь-яких допитах підозрюваної (затриманої) особи; по-друге, вважаємо за необхідне забезпечити таку участь адвоката в окремих слідчих діях (наприклад, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання тощо). Також з огляду на практику ЄСПЛ, сторона обвинувачення при забезпеченні права на захист підозрюваної (затриманої) особи повинна зважати на її фінансовий стан, адже відсутність у особи можливості обрати бажаного захисника (адвоката) кореспондує обов'язок з боку правоохоронців на забезпечення участі безоплатного захисника. Окрім того, для забезпе-

чення ефективної реалізації права на захист особи від досудового та судового слідства необхідно, щоб відбувалось постійне вдосконалення законодавства, здійснювалось підвищення професійних стандартів у сфері надання правничої допомоги, а також забезпечення відповідних ресурсів і механізмів для реалізації всіх процесуальних прав осіб, залучених до кримінального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.05.2025).
2. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»: Закон України 2 червня 2011 року № 3460-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 51, ст. 577. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 05.05.2025).
3. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 27, ст. 282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 05.05.2025).
4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 05.05.2025).
5. Балалацька О.Р. Окремі проблеми забезпечення адвокатом права на захист. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 8–15.
6. Case of Brusco v France (Application № 1466/07): Judgment of the European Court of Human rights 14.10.2010 > accessed 06.05.2025.
7. Павліченко Є.В., Анненко О.С. Правові, організаційні й тактичні аспекти доказової діяльності захисника в кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 91. С. 142–149.
8. Макбрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / пер. Д. Шкрюба; Рада Європи, Ген. директорат з прав людини і прав. питань. Київ: К.І.С., 2010. 576 с.
9. Європейська конвенція з прав людини: Закон України 17 липня 1997 року № 475/97-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1997, № 40, ст. 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 06.05.2025).
10. Рішення ЄСПЛ «Везгірда проти Словенії» (Vizgirda v. Slovenia), Страсбург, № 59868/08, 28 серпня 2018 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/7a9926afd0508c81c7d9_file.pdf.